

Doktori disszertáció tézisei

Kirchhof Anita

PANNONIAI VILLÁK FALFESTÉSZETE

Budapest

2011

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció tézisei

Kirchhof Anita

PANNONIAI VILLÁK FALFESTÉSZETE

Témavezető: Dr. Borhy László

Budapest

2011

I. A disszertáció témaválasztása és célkitűzései

A doktori értekezésemben a pannoniai villagazdaságok falfestészetét vizsgálom, ezen belül kiemelten foglalkozom a Balaton-felvidéki és *Aquincum* környéki birtokközpontok belső dekorációival.

A kutatás eddig a villagazdaságok falfestészetével kapcsolatban kizárólag a régi, Rhé Gyula 1906-1926. között folytatott ásatásai nyomán napvilágra került és közölt, majd B. Thomas Edit által rekonstruált balácai villa korai, Kr. u. 1-2. század fordulójára keltezhető leletanyagát ismerte. Jóllehet a Balaton-felvidéken 122 villa¹ közül 16 esetében, *Aquincumban* 44 birtokközpontból 4 épületnél, *Pannonia* területén pedig, még ezen felül 30 villából ismert dekoráció maradványa.

A disszertáció célja egyrészt a régi, Rhé Gyula által feltárt balácai falfestményanyag feldolgozása, típusok meghatározása, ezzel kapcsolatosan a B. Thomas Edit által, összeállított rekonstrukciók felülvizsgálata, pontosítása és elemzése volt. Azon kívül a kutatás alapját az 1976-tól Balácán újrainduló feltárások nyomán a villa több épületéből (I., II., X., XVII.²) előkerült falfestmények tanulmányozása, típusonkénti összeválogatása, rekonstrukciók készítése és korszakonkénti csoportosítása képezte.

A disszertációban vizsgáltam még ezen kívül a Balaton-felvidék többi, falfestménnyel rendelkező villájának belső dekorációit is. Az eddig publikálatlan vagy csak részben közölt bakonyszentlászlói, balatonfüredi, gyulafirátóti, kádártai, örvényesi, ösküi és szentkirályszabadjai villákból származó díszítőelemeket, valamint a kizárólag feljegyzésekben említett villák anyagát, amelyeknek *in situ* dekorációi a helyszínen kerültek visszatemetésre vagy az előkerülést követően elkallódtak, elpusztultak. (Balatonalmádi, Balatonyörök 1.-2., Gyenesdiás, Kékkút, Sümeg, Tihany, Várpalota, Veszprém)

A kutatómunka részét képezte az *Aquincum* környéki villák belső dekorációinak elemzése is, amelyen belül a Csúcshegyi, Csúcshegy-harsánylejtői, Szőlőkert utcai és Testvérhegyi villák falfestmény és stukkóanyagát dolgoztam fel. Ezen felül érintőlegesen foglalkoztam a többi *pannoniai* villából ismertetett festett emlékekkel, B. Thomas Edit publikációja³ nyomán.

Az értekezésben kiemelten tárgyaltam két régió villáinak belső dekorációit. A Balaton-felvidéki birtokközpontok már a Kr. u. 1. század végén-2. század folyamán, a főbb

¹ Gabler D., A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19/20 (1993-1994) 150.

² Az I. és XVII-es épületek falfestményeinek kutatására és teljes feldolgozására csak a publikálást követően nyílik majd lehetőség.

³ E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien. (Budapest, 1964)

útvonalak mentén kialakultak és önellátásra rendezkedtek be. Ezzel szemben, a *limes* menti, *Aquincum* környéki villagazdaságok többsége csak a markomann háborúkat követően épült ki, amelyeken nagyrészt mezőgazdasági tevékenységet folytattak. A tulajdonosok a szükséges iparcikkeket a városok piacain szerezték be.⁴ A késő római időkben, a határ mentén állandósuló barbár betörések hatása a városok környékén működő villákban is éreztette hatását. A stratégiai kulcspozícióban lévő villákba a határvédelemben is szerepet játszó katonacsaládok költöztek, az épületeket beszűkítették és kimutathatóan önellátásra rendezkedtek be, más villák, pedig megszűntek.⁵ A Balaton-felvidék villáinak késő római fejlődése között eltérések mutatkoznak. A főutak mentén fekvő gazdaságok felvirágoznak, a belső dekorációk nagy jómódról tesznek tanúbizonyságot. Az úttól távolabb eső vagy a Bakony lankáin működő birtokközpontokban ehhez az időszakhoz minimális átalakítások⁶ köthetők és stagnálás figyelhető meg.

Az eltérő fejlődésű régiók falfestészete szempontjából az alábbi kérdésekre kerestem a választ:

Területi elterjedés alapján kimutatható-e speciális mintakönyv/ek használata, forgása? Mennyiben más egy önálló gazdaság és egy város környéki villa falfestészete? A belső dekorációk készítői kik voltak és honnan származtak? Kimutatható-e minőségi különbség a régiókon belül vagy a régiók között? A mennyezetek jellegében és díszítőmotívumai között megfigyelhetők különbségek a régiók között?

Egy-egy villa szempontjából vizsgált kérdések:

A villák falfestészetén tükröződik-e a gazdasági funkció, helyben végzett tevékenység és ha igen milyen arányban? Kimutatható-e csak villára jellemző dekoráció? Korszakonként az eltérő funkciójú épületek dekorációi között jelentkezik-e különbség? Épületen belül az egyes helyiségek funkciója befolyásolta-e a falfestmény minőségét vagy az alkalmazott díszítőmotívumok jellegét? Vajon mennyiben tükrözik a falfestmények a helyi vagy itáliai környezetet? Épületek között megfigyelhető-e eltérés a mennyezetek típusai sík vagy boltíves kialakítás tekintetében? Megfogható-e speciális csak a kutatott villára jellemző dekoráció? Kimutatható-e egy vagy több mesterkéz? Létezett-e kapcsolat, esetleg mintaazonosság a mennyezetek, padlók és oldalfalak díszítései között, illetve az oldalfal egyes zónáinak motívumai között?

⁴ Sz. Póczy K., A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. Budapest Régiségei XXII (1971) 96.

⁵ Zsidi P., Aquincum topográfiája. Specimina Nova XVIII (2004) 205.

⁶ S. Palágyi, Schwerpunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Baláca. Balácai Közlemények III (1994) 13-14.

A falfestmények készítési technikájával kapcsolatos felvetések:

Milyen eszközöket és méreteket használtak a vakolatok, falfestmények készítéséhez, falfelületek tagolásához, a minták elhelyezéséhez? Történt-e előrajzolás és milyen formában? Kimutatható-e sablon használata? Milyen ecsetkészlettel rendelkezett a festő? A vakolatok összetétele jelentett-e minőségi különbséget? A falfestmények megújítása milyen módon történt? A korábbi falfestmények beékelésénél kimutathatók-e a használt eszközök között különbségek? Hány ember dolgozott a falfestmények készítésénél, kifestésénél? Milyen időszakban milyen festékeket használtak? A festékek hogyan és milyen formában kerültek a helyszínre? Kik voltak a festők és a villatulajdonosok? Befolyással volt-e esetleg a falfestményekre a tulajdonos etnikai, vallási hovatartozása vagy foglalkozása? Ha voltak milyen időszakban jelentek meg a graffitik és mit ábrázoltak, kik készítették azokat? A falfestményekhez tartozó stukkók hogyan és hol készültek? A helyiség funkcióját tekintve jelentkeznek-e eltérések a mennyezetdíszítésekben? A perspektíva alkalmazása mennyiben játszott szerepet a mennyezetek kialakításánál? Milyen hordozószerkezetek mutathatók ki a hátoldali lenyomatokból?

II. A disszertáció módszere

Kutatómunkám során, egy-egy birtokközponton belül a különböző épületek dekorációit vizsgáltam és hasonlítottam össze egymással, majd ezt követően a régiókon belüli villák falfestészetét vizsgáltam korszakokként, végül a két régió díszítéseit vettem össze. Érintőlegesen vizsgáltam a többi *pannoniai* villából származó dekorációkat is és kerestem a párhuzamokat köztük és a két régió részletesen kutatott falfestményei közt, valamint Itália és a Római Birodalom más provinciáinak dekorációi közt.

A régi anyag kivételével, egyedül a balácai villa esetében lehet épületenként és helyiségenként tárgyalni a falfestményeket. A többi villa töredékeit nem lehet minden esetben helyiséghez, épülethez vagy korszakhoz kötni, ezért a falfestményeket típusokra osztva villánként tárgyalom, de amennyiben lehetőség volt rá korszakokként is tagoltam azokat. (Szőlőkert utcai villa) A villákon belül kiemelten foglalkoztam a mennyezetdíszítésekkel és a stukkótöredékekkel.

A falfestmények feldolgozásának első fázisában az egy lelőhelyhez tartozó vagy egy gyűjteményben szereplő töredékeket összeválogattam, felületüket letisztítottam, szín- és festésmód alapján csoportosítottam azokat, majd egy-egy csoport töredékeit összeillesztettem és próbáltam a lehetőségek szerint összeállítani belőlük nagyobb felületeket. Az összeállítást nehezítette az egykori restaurálási technika, amely minden egyes töredék külön-külön gipszbe ágyazását jelentette. (Baláca, Balatonfüred, esetenként Gyulafirátót és Örvényes) A gipszbevonat miatt a töredékek összeillesztésére nem nyílt lehetőség, valamint a töredékek vakolatának jellegét és az esetlegesen megmaradt hordozószerkezet lenyomatát sem lehetett vizsgálni, ezért aprólékos, nagy odafigyelést igénylő fáradságos munkával a fontosabb, egymáshoz látszólag illeszkedő töredékek esetében megkíséreltem a gipszágy eltávolítását. Ezt követte a töredékek összeállítása, rajzolása és végül a rekonstrukció elkészítése.

A falfestmények kutatásának nehézsége, hogy az egyedülálló kicsi vagy egyszínű töredékekből, más lelettípusokkal ellentétben, nem lehet minden esetben a teljes kompozícióra vagy annak helyiségben elfoglalt pozíciójára (lábazat, oldalfal, mennyezet) következtetni a részleges vagy teljes összeállításig. A munka további fázisát az adattári, könyvtári kutatás jelentette, majd ezt követte az adatok rendszerezése és kiértékelése.

A falfestmények típusba sorolásánál az alkalmazott kompozíciót, az alapszínt, a festés jellegét, a színhasználatot, a vakolat összetételét, színét, rétegeit, a vastagságát és a hátoldalát vettem figyelembe. Az egyes típusokat jellegzetes motívumaik, színhasználatuk, analógiáik

alapján megkíséreltem elhelyezni a császári irányzatoknak megfelelő kronológiai sorban, amennyiben ásatási megfigyelések nem álltak rendelkezésre.

III. A disszertáció felépítése

A disszertáció két fő részből, a villák falfestészetének bemutatásából és kiértékeléséből, valamint a tételes katalógusból áll.

Az általános, témaválasztást és célkitűzéseket vázoló bevezetőt követi, a *pannoniai* falfestészet kutatástörténetének áttekintése. A harmadik, negyedik és ötödik fejezetben kerültek részletes bemutatásra azok a *pannoniai* villák, amelyekből falfestmények vagy más belső dekorációra utaló töredékek ismertek.

A harmadik fejezet egy rövid bevezetőt követően, a Balaton-felvidéki villákat veszi sorra, a Magyarország Régészeti Topográfiájában szereplő elnevezés alapján csoportosítva. Az egyes alfejezetek bevezetőjében röviden bemutatásra kerül a villa kutatás, - építéstörténete és keletkezése, ezt követi feltárás vagy feltárások során a falfestményekkel kapcsolatban tett megfigyelések leírása, végül a saját kutatások alapján a falfestmények elemzése, típusonkénti jellemzése és keletkezése következik. Az egyes típusok leírásának végén kisebb összegzés szerepel, amelyben a megfigyeléseket, új eredményeket foglalom össze röviden. Ez az összegzés tartalmazza az analógiákat és keletkezést is. Egy-egy villa jellemzését az eredmények összefoglalásban történő kiértékelése követi, illetve a szöveges rész végén található a villát és falfestményeit bemutató illusztrációk, rajzos és színes rekonstrukciók.

A Balaton-felvidéki villák falfestményanyagának legnagyobb részét a balácai villa dekorációi teszik ki (1485 tétellel), de jelentős mennyiséget képviselnek még a balatonfüredi (61. tétel) és örvényesi birtokközpontok (147. tétel) feltárásai nyomán napvilágra került festmények is. A legjobban kutatott balácai villa falfestményeit több alfejezetben tárgyalom, egyrészt, mert a régi, Rhé Gyula által feltárt 71 különböző típusba sorolt falfestményanyag az ásatási hiányosságok miatt se épülethez, se helyiséghez nem köthető (a korai falfestmények kivételével, amelyek nagy valószínűséggel a XIII. épületet díszítették). Másrészt, mert a villán belül több épületből is ismert festett töredék. Ezért a balácai falfestményeket épületenként vizsgálom, azaz az I. épületből a publikált és *in situ* falfestményeket, valamint a II. és X. épületek dekorációit is tételesen. A balácai villával foglalkozó fejezet végén kiemelten tárgyalom a teljes villagazdaság területéről származó mennyezetdíszítéseket (21. típus) és stukkótöredékeket (20. típus).

A negyedik, *Aquincum* környéki villák falfestészetéről szóló fejezet hasonló rendszer szerint tárgyalja az egyes villák dekorációit.

Az ötödik fejezet, felépítésében megegyező módon mutatja be a *Pannonia* területéről ismert többi falfestményes villát, azonban dekorációik kielemezése a publikált anyag alapján történt.

A hatodik fejezet a gazdagon díszített villák egykori tulajdonosaira keresi a választ.

A hetedik fejezet, pedig az ókori források és rendelkezésre álló régészeti leletek tükrében vizsgálja a római falfestmények készítési technikáját, ezen belül kitér a falfestmények készítőire, jogállására, a festésnél és stukkókészítésnél alkalmazott eszközökre, a mintakönyvek kérdésére és típusaira, a festésnél használt pigmentekre és azok fajtáira, kereskedelmi értékére és a vakolatok előállításának módjára, falfelületek felosztására.

Az egyes fejezetekben részletesen tárgyalt, villák falfestészetének kutatási eredményeit a szöveges rész végén olvasható összefoglalás, köszönetnyilvánítás, rövidítés- és irodalomjegyzék zárja.

A disszertáció másik része az összesen 1765 tételből álló katalógus, amelyben villánként szerepelnek a Balaton-felvidéki és *Aquincum* környéki gazdaságokból ismert és kutatott falfestmények. A katalógusban, a leltározott töredékek leltári szám alapján, a leltározatlan falfestmények szelvénytípus alapján vagy típusonként kerültek felsorolásra. A katalógus tartalmazza a régészeti kontextust, rövid tárgyleírást, darabszámot, festési periódus meghatározását, vonalvastagságot, az előrajzolás vagy bekarcolás nyomaira vonatkozó adatokat, a dekoráció típusát, vakolatrétegeket, hátoldal jellemzőit és a töredékek méreteit is, illetve néhány esetben, például a balácai I. épület *in situ* falfestményeinél egyedi szempontokat állítottam össze.

IV. A disszertáció főbb eredményei

Pannonia területét tekintve minden régióban, a *limes* mentén, Belső-*Pannoniában* vagy a Dráva-Száva közén megtalálhatók a villagazdaságok, amelyek a főbb útvonalak mentén vagy azokhoz közel jöttek létre. A kutatott villák valamivel kevesebb, mint harmadából ismerünk gazdagabb belső dekorációra utaló, falfestményeket, mozaikot vagy egyéb díszítőelemet. A több épületből álló földbirtokközpontokban általánosan megfigyelhető, hogy nem csak a főépületet, hanem a fürdőt, a *vilicus* lakóházát és esetleg más építményeket, talán épületeket, összekötő folyosót is ellátták a kor igényeinek megfelelő dekorációkkal.⁷ A balácai villa alapján a fürdő hasonló színvonalú, a *vilicus* lakóháza, pedig kevésbé jóminőségű és kevésbé igényes falfestményekkel készült, mint a főépület díszítése. Emellett a gazdasági jellegű építmények szinte mindegyikét vakolattal látták el, amelyeknél gyakran a megújítás is megfigyelhető.

A disszertációban elsősorban két, teljesen eltérő fejlődésű területen, Belső-*Pannoniában*, közelebbről a Balaton-felvidéken és a *limes* mentén, *Aquincum* municipális territóriumán kialakult villagazdaságok falfestészetét és belső dekorációit hasonlítom össze. A Balaton-felvidék villái a *Poetovio-Aquincum* út révén kapcsolódtak be a provincia életébe és a hiányzó árucikkeket is ezen az útvonalon keresztül, kereskedelmi úton szerezték be. A Balaton-felvidéken már egész korán Kr. u. 1. század folyamán (Baláca),⁸ de legkésőbb a Kr. u. 1-2. század fordulóján-2. század elején kialakult villák kifestésére is ezen az útvonalon érkeztek az első festőmesterek, akik a hasonló mintakincs használata alapján, nagy valószínűséggel *Emona* környékéről származtak. A Balatonfüreden és Balácán is egyformán előforduló, ún. korai falfestmények és stukkódíszítések hasonló kivitelezése (színkezelés és motívumok) alapján azonos mintakönyvek megjelenésével és forgásával lehet számolni ez idő alatt a Balaton-felvidéken. Ugyanakkor a két lelőhely azonos díszítőelemeinek eltérései arra engednek következtetni, hogy több festőcsoport vagy festőmester érkezett a területen létesített új épületek falfestményeinek elkészítéséhez, a térségben megnövekedett igények ellátására. Ebben az időszakban a balácai villa XIII. számú épületét lehet a főépületnek tekinteni és már ezzel párhuzamosan állt a II. számú fürdőnek tartott épület is, amelyet a XIII-hoz hasonló minőségű (vörös-fekete) falfestménnyel láttak el. A gazdaság területén több erre a korszakra tehető épület vagy dekoráció nem ismert, talán mert a többi építmény fából készült. Az

⁷ Ezért a kismértékű feltárásokból nehéz eldönteni, hogy a *villa urbana*, a fürdő vagy a *vilicus* lakóházának maradványai kerültek elő. A fürdőépület díszítése sem sokban különbözött, nem minden esetben mutatható ki fürdővel kapcsolatos jelenet vagy speciális szín használata, falfestményeik sokkal inkább az adott korszakra jellemző stílusjegyeket viselnek.

⁸ Gabler D., A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19/20 (1993-1994) 151.

azonos motívumok és falfestmények megjelenéséből egyidejű kifestés valószínűsíthető a Balatontól távolabb eső, hegyek lankáin létesített villák és a Balaton-parthoz közeli területeken létrehozott gazdaságokban. Ez alapján megkockáztatható, hogy egy egységes kitűzési rendszer szerinti, talán letelepítéssel is együtt járó parcellázással, *Savaria*, *Scarbantia*, *Poetovio*⁹ és *Aquincum*¹⁰ territóriumához hasonlóan a Balaton-felvidéken is lehet számolni. A Balaton északi, északkeleti partmenti sávjában feltételezett fontos kereskedelmi út vonalában sűrűbb, attól távolodva elszórt veteránparcellák¹¹ meglétére lehet következtetni.

A balácai, korai falfestményekre általánosan jellemző a sötét színű lábazonon vízparti jelenet megörökítése, a középső zónában nagyobb egyszínű panelek váltakoztatása sötét alapon gazdag ornamentikájú keskenyebb mezőkkel, amelyet felül stukkófríz zárt le. A felső zóna díszítéseit illetően biztos adatokkal nem rendelkezünk. Baláca korai falfestményei közül öt-hét különböző helyiség falfestményeire lehet következtetni, amely közül a fekete alapú nagy valószínűséggel későbbi átépítés során keletkezett. A falfestmények vakolatösszetételének vizsgálata szerint a két sárga-lila falfestmény hasonlóan jó minőséget képvisel, a többi, feltehetően a helyiség funkciójával összefüggésben, eltérő, kevésbé szilárd vakolattal rendelkezett. A leggyengébb minőségű és festését tekintve is kevésbé fontos helyiséget díszítő vörös-fekete falfestmény felületén megfigyelhető repedések az épület egykori megsüllyedésére utalnak. Talán ezzel hozható összefüggésbe az épület átalakítása is. A festett stukkókön megfigyelhető eltérő kivitelezésű díszítőelemekből pedig több, legalább kettő vagy három, egyidejűleg a villa kifestésén dolgozó motívumfestő jelenlétével (*pictor parietariussal*) lehet számolni. A vakolatok minőségbeli eltérése több segéd, hosszabb ideig tartó munkáját feltételezi. A falfestményeken megfigyelt import festékek, mint a cinóber és egyiptomi kék jelenléte jómódú tulajdonost sejtet, a vörös festék a környékről könnyen beszerezhető volt, a feketét pedig, amelynek alapanyaga a korom volt feltehetőleg helyben állították elő. A korai falfestményekhez tartozó stukkók is inkább a helyi, falfestménnyel egyidejű készítésre utalnak. A balácai *tumulus* felirata alapján, a korai falfestményekkel díszített villa egy *pannoniai* bennszülött család tulajdonában állt,¹² pusztulása és tulajdonosváltása a markomann háborúkkal kapcsolatban mutatható ki. A balácai és balatonfüredi villák falfestményeinek nagymértékű hasonlósága egyidejű készítésre utal és azonos mintakönyv használatát sugallja, de mindenképpen különböző mester munkájának

⁹ Gabler D., Vidéki települések Pannoniában. In: Magyar régészet az ezredfordulón. (Budapest, 2003) 235.

¹⁰ Az *aquincumi centuriatio* az állandó katonai táborok létesítése és *Traianus* uralkodásának vége között történhetett. Zsidi P., Territoriums des Municipiums – Villen und Dörfer. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Aquincum Nostrum II. 2. (2003) 177.

¹¹ Gabler D., A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19/20 (1993-1994) 150.

¹² G. Alföldy, Die Inschriften des Hügelgrabes von Baláca – A balácai halomsír feliratai. Balácai Közlemények 8 (2004) 89.

tarthatók. A korai falfestmények megléte kimutatható még ezen kívül a bakonyszentlászlói, gyulafirátóti, örvényesi villákban és feltehetően a tihanyinál¹³ is.

A markomann háborúkat követően Baláca nagybirtokközponttá vált, főépülete (I. számú) a korábbihoz képest eltérő tájolásban létesült. Az épület négy helyiségét mozaikkal burkolták,¹⁴ ezzel párhuzamosan új helyiségekkel és apszisokkal bővült a II. épület is.¹⁵ Ennek az időszaknak a falfestményeiről az I. épületre vonatkozóan keveset tudunk, a régi ásatások hiányosságai következtében. A *Severus* kor jellegzetes vörös-zöld és ritkábban sárga-kék falfestményei azonban felismerhetők és jelen vannak a X. épület északi előterében feltárt falfestmények között és a II. épület anyagában is.

A balácai villa leggazdagabb periódusa a Kr. u. 3. század második felére tehető, amely időszakban a főépület északi és keleti homlokzata féloszlopokkal tagolt stukkóborítást kap, a belső tereket, könnyűszerkezetű falakkal, kisebb helyiségekre osztották, a *peristylumot* fallal övezték (*porticus fenestrata*),¹⁶ amelyen belső kert illúzióját keltő falfestményt ábrázoltak. Ebben az időszakban jelentősen megnagyobbították a II. épületet is¹⁷ és a II. épület dekorációi között csak ebben a periódusban figyelhető meg stukkófríz alkalmazása. A XVII. fürdőnek tartott épület jelenleg publikálatlan, azonban nagyon valószínű, hogy ebben az időszakban hasonlóan gazdag dekorációval bírt, mint a többi épület. A balácai villa, Kr. u. 4. századi periódusában csak kisebb átalakítások foghatók meg az I. és II. épület esetében. A villa pusztulását megérő falfestmények között említhetők a folyosók lábazatát díszítő stilizált kerítés és kertábrázolások, valamint a folyosók mennyezetén kialakított, négyszirmú rozettával díszített tapétaminták. A helyiségek késő római díszítésére az *in situ* megőrződött falfestmények utalnak. Ezek között említhetők a többször megújított fehér vakolatok és a 26-os helyiség lábazatán fennmaradt a fehér alapon vékony vörös csíkból alkotott geometrikus minta. A II. épület késő római töredékei fehér alapon lineáris kompozícióra engednek következtetni, amely több esetben is füzérrel együtt fordult elő. Szintén megéri a villa késő római időszakát a többnyire egyszer vagy kétszer megújított, fehér vakolattal ellátott melléképületek is.

A Balácaihoz hasonló kertábrázolás a Balaton-felvidék más villáiban Gyulafirátóton, Örvényesen és talán az ösküi villa anyagában is kimutathatók. A villák pusztulását megérő legkésőbbi festési periódusban a fehér alapon vörös és fekete lineáris kompozíciók

¹³ Thomas Edit által említett stukkók alapján, mert a töredékek azóta elkallódtak. E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*. (Budapest, 1964) 123.

¹⁴ S. Palágyi, *Schwerpunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Baláca*. Balácai Közlemények 3 (1994) 15.

¹⁵ H. Kelemen M., *Előzetes jelentés a balácai II. számú épület feltárásáról*. Balácai Közlemények 2 (1992) 337.

¹⁶ S. Palágyi, *Schwerpunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Baláca*. Balácai Közlemények 3 (1994) 13.

¹⁷ H. Kelemen M., *Előzetes jelentés a balácai II. számú épület feltárásáról*. Balácai Közlemények 2 (1992) 337.

domináltak. Ez a fajta díszítés fordul elő Gyulafirátóton és Kádártán egyaránt. Balácán, Balatonfüreden és Pomázon megfigyeltek egy hasonló technikával, agyagos alapozással készült késő római festési periódust, amely sok esetben a korábbi dekoráció felülfestésével készült. Szintén a késő római idősakra jellemző a téglaporos alapozású külső fehér vakolat alkalmazása, amely egész *Pannonia* területén előfordul. (Baláca, Sümeg, Pomáz, Bruckneudorf, *Aquincum*)

Jelenleg az általánosan elterjedt lábazati márvány inkrusztáció nem mutatható ki a balácai I. épület területén, amelynek oka lehet a mozaikos, apszisos helyiségek *in situ* falfestményeinek erős kopottsága is. A balácai II. épületben viszont jelen van a márványozás, azonban annak is csak az egyszerűbb, fröcskölt változata. Ezzel szemben a Balaton-felvidék többi villájánál általánosan alkalmazták ezt a fajta díszítésmódot, amely a színek nagy választékát mutatja.

A minőségi különbség leginkább a mennyezetdíszítéseken mérhető le a balácai villa különböző funkciójú, festéssel is díszített épületeit illetően. A kazettázást festéssel imitáló ismétlődő mennyezetkompozíciók, például a hexagonokból alkotott mennyezetfestmény és az úgynevezett kagylós mennyezet nagy valószínűséggel a főépület egyik helyiségét vagy folyosóját díszítette. A késő római idősak négyszirmú, körökből alkotott rozettás tapétamintája is igényesebb munkát, magasabb színvonalat képvisel, amelyhez hasonló, korábbi idősakra keltezett változat a XVII. épület egyik mennyezetéhez tartozhatott. A kevésbé „fontos” II. épület mennyezetein kizárólag az egyszerű, kisméretű díszítőelemekből alkotott ismétlődő tapétaminta fordul elő, amely viszont más épületnél nincs jelen. Ezzel az „egyszerűbb” tapétamintával találkozunk az örvényesi villában is.

Az eddig vizsgált Balaton-felvidéki birtokközpontok dekorációjából, szinte teljesen hiányoznak a stukkódíszítések, a korai idősak kivételével,¹⁸ amelyeket a legtöbb esetben festéssel pótoltak. Festett stukkódíszítések nagy számban ismertek a balácai villából, emellett egy-egy darab a balatonfüredi és gyulafirátóti anyagban is felismerhető. A gyulafirátóti villa fehér alapon sárga stukkóimitációja a balácai hexagonos mennyezet mintájára emlékeztet, ezért megkockáztatható, hogy egy időben készültek. A korai idősak valós stukkófrízein is dominál a festés, csak a reprezentációs helyiség stukkópárkánya utal gondosabb kidolgozásra, talán ebben az esetben külön műhelyben való előállításra is lehet következtetni. A többi stukkómunka inkább helyi készítést sejtet, akárcsak a későbbi idősak homlokzat kialakítása. Az eddigi megfigyelések arra utalnak, hogy a korai idősakban a festőkkel együtt, érkezhettek stukkókészítők is a területre, akik a munka elkészülte után tovább vándoroltak. A balácai,

¹⁸ Baláca kivételével, mert a Kr. u. 3. század folyamán jelentős stukkómunkák megléte igazolható.

korai falfestmények esetében nem lehet költségkímélő festett stukkóminta megrendelésére gondolni, sokkal inkább a stukkóműhelyek hiányával lehet magyarázni a festett változat előtérbe kerülését. A villa I. és II. épületében jelentősebb átalakításokkal lehet számolni a Kr. u. 3. század második felében, amely munkával feltehetően egy nagyobb létszámú festő és stukkókészítő műhelyt bíztak meg, akárcsak a korai falfestmények esetében. A munka volumenére való tekintettel valószínűleg külön festő és külön stukkókészítő műhely tevékenységével lehet számolni.

A Balaton-part menti villákból, a Kr. u. 4. század folyamán, főképp *Constantinus* és *Valentinianus* uralkodására tehető belső dekorációk kiugró gazdagságról tesznek bizonyosságot, miközben a parttól távolabb eső villákban, például Balácán csak kisebb, jelentéktelen átépítések, átalakítások köthetők ehhez az időszakhoz. A partmenti sáv villáinak késő római virágzása a kereskedelmi út közelségével magyarázható. Az igényes kidolgozású, faragott márványok megjelenése és széleskörű alkalmazása, valamint egyéb kőfaragványok (vörös, permi homokkő) környékbeli kőfaragó műhelyt feltételeznek. Az örvényesi villa esetében a fürdőépület helyiségeit mozaikpadlóval, márványlapokkal, falait márványburkolattal fedték, ezért nem ismert a IV. számú épületből csak minimális, szórvány vagy talán csak mennyezetet díszítő falfestmény. Az örvényesi villa főépületének díszítéséhez, ugyanebben az időszakban, szintén számos kőfaragvány és más márványberendezés is köthető.

A Fertő-tó környéki villák esetében, a Kr. u. 350-et követő gazdag berendezésű közel 400 m²-nyi mozaikpadlóval, reprezentációs helyiséggel kibővített bruckneudorfi villából feltűnő, hogy hiányoznak vagy csak minimális mennyiségben fordulnak elő a stukkótöredékek és a márványrészletek.¹⁹ A késő római időszakban, a dél-pannoniai villák szintén virágkorukat élték, gazdagságukat a színes mozaikok és márványburkolatok is tükrözik. (Nagyharsány)

Az *Aquincum* környéki villák többsége a polgárváros territóriumán, a főbb útvonalak mentén, a markomann háborúkat követően épült ki.²⁰ A Testvérhegyi villa falfestményei ettől korábbi időszakra az *Antoninus* kor elejére keltezhetők.²¹ A faléces szerkezetre alapozott falfestmény maradványai között lábazat- és kazettás díszítést imitáló mennyezettöredékek kerültek elő. A korai időszakra tehető falfestmény jellemzője a sok szín használata, amelyhez

¹⁹ Csak az aula esetében tesz említést B. Saria a márvánnyal-burkolatról, amelyet a hitelesítő feltárások már nem tudtak azonosítani és a darabok sincsenek meg. Ásatási napló 1950. 07. 20-ai bejegyzés. Ezúton is köszönöm H. Zabehlickynek a szíves tájékoztatását.

²⁰ Zsidi P., Újabb villa az aquincumi municipium territóriumán. (Bp. III. ker. Kaszás dűlő-Csikós utca) Budapest Régiségei 27 (1991) 151-152.

²¹ Ezúton is köszönöm az ásatásvezetőnek, Havas Zoltánnak szíves szóbeli közlését.

hasonló lineáris jellegű kompozíciók a későbbi idősakra keltezhető balácai II. épületből és *Aquincum* polgárvárosából is ismertek.²²

A markomann háborúkat követően, a *Severus* kori konjunktúrával hozható összefüggésbe a Csúcshegyi villa reprezentatív, szüret jelenetes stukkódíszítése, amelynek analógiái a katonaváros és a polgárváros anyagában is megtalálhatók. A katonavárosi példákkal való hasonlóság alapján legalább két stukkókészítő műhely meglétére lehet következtetni a katonaváros területén és egyre a polgárvárosban. A Csúcshegyi villa stukkóival kapcsolatban kimutatható, hogy azok egy időben készültek a katonavárosi és polgárvárosi dekorációkkal és nagy valószínűséggel a polgárvárosból hívott műhely tevékenységéhez köthetők.

A harmadik, Szőlőkert utcai villa három különböző festési periódushoz sorolt falfestményei a Kr. u. 2-3. század fordulójára-3. századra tehetők. A legkorábbi festési periódus töredékei tapétamintás mennyezetdíszítés és lineáris oldalfal-dekoráció meglétére utalnak. A Kr. u. 3. század közepére keltezett, fázis töredékein festéssel *peristylumos* kert illúzióját keltették, amely falfestmény a balácai villa *peristylum*ának festményével párhuzamosítható a témaválasztás és keltezés tekintetében egyaránt. Ezt követően, a megújított falfestményen ábrázolt minta már a *peristylumos* helyiség funkcióváltását sejteti, azon kívül a korábbi időszak stukkófrízének felülfestéséből és eltérő díszítésmódjából az épület *peristylum*ának jelentős átalakítására, talán beszűkítésére, falmagasság megemelésére is lehet következtetni.

Az *aquincumi* villagazdaságokra általánosan jellemző, hogy a kézműves termékeket és iparcikkeket a városok piacairól szerezték be a Kr. u. 3. század folyamán,²³ amely alapján egyértelműen következik, hogy a belső dekorációk készítéséhez is a városból hívtak műhelyeket. Az *aquincumi* villák többségénél, a Kr. u. 4. század végi-gyakran az 5. század eleji használat is kimutatható,²⁴ amely idősakra jellemző az épületek beszűkítése, erődítése. Ebben az időszakban az önellátásra berendezkedett, határvédelemben szerepet játszó katonacsaládok lakták a villákat. Az *Aquincum* környéki, késő római villák dekorációjáról az *in situ* fennmaradt egyszerű fehér vakolatok tanúskodnak és jelenlegi ismereteink szerint, hiányoznak a gazdagabb berendezésű és kivitelű épületek. Teljesen nem zárható ki, hogy a fehér lábazatok feletti rész minimális festéssel rendelkezett vagy a feltárt építmény gazdasági

²² Sújtás utcai falfestmény. M. Németh, Wall-painting from the eastern part of the Civil Town. In *Plafonds et voûtes à l'époque antique*. (éd. L. Borhy) (Budapest, 2004) 282-283.

²³ Sz. Póczy K., A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. *Budapest Régiségei* 22 (1971) 96.

²⁴ Zsidi P., Aquincum topográfiája. *Specimina Nova XVIII* (2004) 205.

funkcióval bírt, azonban a fehér vakolatok általános alkalmazásából a városi festőműhelyek számának csökkenésére is lehet következtetni.

A Balaton-felvidéki és *limes* környéki villagazdaságok falfestészetének párhuzamai és különbségei

A két terület falfestészetét eltérő hatások befolyásolták. A Balaton környéki villák első kifestéséhez távolabbi városból érkeztek nagyobb létszámú, stukkókészítőt is foglalkoztató műhelyek vagy talán vándorművészek. *Aquincumban* a markomann háborúkat követően kialakult villák belső dekorációi és a városok falfestészete, valamint stukkóművészete között szoros kapcsolat mutatható ki, amelyből arra lehet következtetni, hogy a városokból hívtak mestereket a villák belső díszítéseinek kialakításához. A *Severus* kori fellendülés mindkét térségben egyaránt érezteti hatását. Az *aquincumi* villák virágkora erre az időszakra tehető, de Baláca is ebben az időszakban szerveződött nagybirtokká, az újonnan megépült I. főépülettel, amelyben elkészültek a gazdagságot sugárzó mozaikpadlók is. Ezt követően a Kr. u. 3. század második felében balácai villa átépítése jómódról tanúskodik, amely dekorációk kialakításához szintén távolabbi városból hívtak műhelyeket vagy vándorművészeket alkalmaztak. Az *aquincumi* villák esetében a 260-as barbár betörést követően,²⁵ még kimutatható a gazdag dekorációk megléte, például a Szőlőkert utcai villa *peristylumos* díszítése is ennek a korszaknak a falfestménye. Az időszakot jellemző dekorációk mindkét területen hasonló díszítőelemek sorából épült fel, a lábazatot különböző színű festett márvány utánzattal látták el, amelyek között megtalálható a tojásmárványozás, a foltszerű és fröcskölt változat egyaránt. Az oldalfal főzónáját lineáris jellegű kompozícióval tagolták, amelyet felül stukkóval vagy annak festett változatával zártak le. A mennyezetekre általánosan jellemző a tapétaminta alkalmazása, amely a helyiség funkciójától függően díszesebb vagy egyszerűbb kivitelben készült.

A Kr. u. 4. század második felétől az *aquincumi* villák egy részét feladják, más épületekben a minimális fehér vakolatok alkalmazása figyelhető meg. Ezzel szemben a Balaton partmenti sávjában, Dél-*Pannoniában* és a Fertő tó környéki gazdaságokban egyaránt gazdagabb periódus mutatható ki.

²⁵ A Kaszás dűlő-Csikós utcai villában erre az időszakra tehető pusztulási réteget nem lehetett megfogni, de a villa lakói rövid időre valószínűleg elmenekültek a területről. Zsidi P., Újabb villa az *aquincumi* municipium territoriumán. (Bp. III. ker. Kaszás dűlő-Csikós utca) Budapest Régiségei 27 (1991) 151. A Kaszás dűlő-Csikós utcai villa feltehetően egy egységet képvisel a Szőlőkert utcánál feltárt épületmaradványokkal. Zsidi P., Római kori villagazdaság részlete az *aquincumi* katonaváros és polgárváros között. *Aquincumi Füzetek* 5 (1998) 108.

Mintakönyv használata a Balaton-felvidéken szinte a villa teljes fennállása során megfigyelhető. *Aquincum* esetében a *Severus* korban lehet egyértelműen azonos mintakönyv forgására következtetni.

Speciális csak *Pannonia* területén előforduló mintát képvisel a fehér alapon zöld-fekete vagy sárga-zöld perspektivikus kockaábrázolás, amelynek töredékei jelenleg Balácáról, Balatonfüredről és *Aquincumból* ismertek. A Római Birodalom területén ugyanez a geometrikus kompozíció azonos színhasználattal, de teljesen eltérő formában és megoldással jelentkezik. A minta speciális *pannoniai* változata, a provinciákon belüli, a birodalmi divattól minimális mértékben különböző, egyedi díszítőelemeket tartalmazó mintakönyvek meglétére enged következtetni. Ugyanakkor a *pannoniai* változat inkább a mozaikminta hű másolatának tekinthető és talán valamilyen oknál fogva a motívumnak inkább mozaikos verzióját részesítették előnyben a festett, oldalfalon alkalmazott típussal szemben.

A balácai, Balaton-felvidéki és *Aquincum* környéki villák belső dekorációit mind mintakönyvek alapján készítették és nem mutatható ki rajtuk a villa tevékenységével vagy környezetével kapcsolatos ábrázolás. Az *aquincumi* villák gazdag, magas rangú tisztséget betöltő tulajdonosai a városokban uralkodó divatirányzatoknak megfelelő fényűző dekorációkat rendeltek meg a villáikba is. A legjobban összeállítható balácai villa falfestményein sem mutatható ki helyi tájat vagy környezetet ábrázoló téma. A korai falfestmények reprezentatív helyiségébe is inkább a városokra jellemző zsúfolt perspektivikus architektúrát és *amphiteatrumi* jeleneteket választottak a mintakönyvekből. A római falfestményeken csak a Kr. u. 2. század végétől kezdődően, nagyobb arányban a 3-4. század folyamán figyelhető meg a tulajdonos vagy feleségének megjelenítése a falfestményeken. Ezt megelőzően mitológiai alakok, történelmi személyek, perszonifikációk ábrázolása jellemző.²⁶ A balácai falfestmények közül két esetben merült fel a lehetőség annak, hogy esetleg a tulajdonost vagy helyi tevékenységhez köthető jelenetet ábrázoltak, keltezésük azonban kizárja ezt a lehetőséget és inkább perszonifikációként, valamint mitológiai jelenet részleteként értelmezhetők. A mintakönyvek használata Balácán későbbi időszakban is egyértelműen kimutatható az I. épület *peristylum*ának falfestményén. A belső kert illúzióját keltő falfestményen *Pannoniában* nem őshonos, olajfákat és gránátalma bokrokat jelenítettek meg, akárcsak a korábbi idősakra tehető 31. számú helyiség mozaikjának emblémájában.²⁷

²⁶ H. Mielsch, *Römische Wandmalerei*. (Darmstadt, 2001) 209-210.

²⁷ A mozaikon ábrázolt madár valószínűleg egy Európába betelepített, tehát nem őshonos fácánfajta lehet, a falfestmény kisméretű madárkái Dél-Európában gyakori gyurgyalagok. Galambos I., A Baláca pusztai római villagazdaság mozaikjának és festett udvarfalának növény- és állatábrázolásai. *Balácai Közlemények* 10 (2008) 176.

A falfestmények motívumai helyiségen belül, a különböző díszítőfelületeken ismétlődtek. Az oldalfalak zónájában ismétlődő díszítőelem legjobb példája a balácai vörös ebédlő falfestménye, amelynek lábazati vízparti jelenete felismerhető a stukkósávban, illetve a főzóna medalionjainak asztragalosz mintája jelentkezik a stukkófríz medalionjainak keretén is. A falfestményen a medalion vagy keskeny mező (közel 1,5 római láb) méretének többszörözésével határozták meg az egyes zónák és felületek kiterjedését is. A mennyezetek mintája legtöbb esetben visszatükröződik a padlómozaikokon, például balácai I. épület 10. helyiségének mozaikja a folyosók mennyezetén vagy a bruckneudorfi villában az aula mennyezetmintája és padlómozaikja mutat egyező kompozíciót. Az egykorú motívumok gyakran több helyiség díszítésében is felismerhetők. A minták összehangolásával harmonikus egységet teremtettek az egyes helyiségeken és az épületen belül is.

V. A szerzőnek a disszertáció témakörében megjelent publikációi

- Kirchhof A., Válogatás a balácai, római kori villagazdaság falfestményeiből. Kiállításvezető.-Roman wall-paintings from the villa estate at Baláca. (Veszprém, 2001)
- Kirchhof A., A balácai szüret-jelenetes falfestmény rekonstrukciós problémái-Probleme bei der Rekonstruktion der Wandmalerei „Weinleseszene” in Baláca. Balácai Közlemények 7 (2002) 173-198.
- Kirchhof A., Lábazatot díszítő falfestmény-rekonstrukció Balácáról-Rekonstruktion der Sockelmalereien aus Baláca. Balácai Közlemények 8 (2004) 216-236.
- Kirchhof, A, Coffered Ceiling-Decoration at Baláca, Pannonia. In: Plafonds et voûtes à l'époque antique. Actes du VIIIe Colloque international de l'AIPMA. 15-19 mai 2001. Budapest-Veszprém (Budapest 2004) (éd.: L. Borhy) 261-270.
- Kirchhof, A., Ceiling-Decoration with Vintaging Scene at Baláca/Pannonia. In: Plafonds et voûtes à l'époque antique. Actes du VIIIe Colloque international de l'AIPMA. 15-19 mai 2001. Budapest-Veszprém (Budapest 2004) (éd.: L. Borhy) 359-361.
- Kirchhof, A., Black-ground Wall-painting at Baláca/Pannonia. In: Plafonds et voûtes à l'époque antique. Actes du VIIIe Colloque international de l'AIPMA. 15-19 mai 2001. Budapest-Veszprém (Budapest 2004) (éd.: L. Borhy) 363-365.
- Kirchhof A., Újabb adatok a balácai ún. vörös-fekete szoba rekonstrukciójához. Balácai Közlemények 9 (2005) 53-74.

- Kirchhof, A., How was the so-called red-black wall-painting at Baláca/Pannonia made? In: Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA Zaragoza-Calatayud 21-25 septiembre 2004 (Zaragoza 2007) (ed. C. Guiral Pelegrín) 497-499.
- Kirchhof, A., „*Ab ovo ad Mala*” The decorative system and reconstruction of the Red Dining Room at Baláca. *Balácai Közlemények* 10 (2008) 42-111.
- Kirchhof A., Mozaikok, Falfestmények és stukkók-Mosaics, Wall paintings and stucco. In: Aquincumi házak belső és külső dekorációi. Aquincumi Látványraktár- A BTM Aquincumi Múzeuma állandó kiállításának katalógusa- Wall paintings and stucco. In: Interior and Exterior Decoration of Buildings. Visual Store at Aquincum. Catalogue of the permanent exhibition of the Aquincum Museum. (Budapest 2009) 69-70.
- Kirchhof, A., Coffered Vault-decoration from Baláca Represented in Perspective. In: *Ex Officina...Studia in honorem Dénes Gabler* (Győr 2009) (Hrsg.: Sz. Bíró) 239-254.
- Kirchhof, A.- Rehorovics, A., A face from the past....painted portrait on wood from a mummy grave in Aquincum. In: *Atti del X Congresso Internazionale (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique)* (ed. I. Bragantini) *Annali di Archeologia e Storia Antica* N. 18/2 (Napoli 2010) 723-729. Tav. LXVIII/1.
- Kirchhof, A., A wall-paper pattern painted on stone from Aquincum. In: *Atti del X Congresso Internazionale (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique)* (ed. I. Bragantini) *Annali di Archeologia e Storia Antica* N. 18/2 (Napoli 2010) 731-734. Tav. LXVIII/2.